

BUXORO AMIRLIGINING MADANIY HAYOTIDA MAKTAB VA MADRASALARNING O'RNI (XIX ASR OXIRI VA XX ASR BOSHLARI)

*Osiyo Xalqaro Universiteti Ijtimoiy fanlar
va texnika fakulteti 1-kurs magistranti
Shavqiddinov Doston Raxmiddin o'g'li
Oliy toifali tarix fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligining madaniy hayotida maktab va madrasalarning tutgan o'rni yoritilgan. Ta'lim tizimining shakllanishi, diniy va dunyoviy bilimlarning o'qitilishi, madrasalarning ilm-fan markazi sifatidagi faoliyati hamda jadidchilik harakatining ta'lim sohasiga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilingan. Shuningdek, an'anaviy ta'lim tizimining afzalliklari va kamchiliklari, uning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ilmiy asosda bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, maktab, madrasa, ta'lim tizimi, madaniy hayot, jadidchilik, ilm-ma'rifat, mudarris, talaba, diniy ta'lim, ma'naviyat, islohotlar.

Markaziy Osiyo tarixida Buxoro amirligi siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan muhim o'rin tutgan davlatlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida amirlik hududida ta'lim va ma'rifat tizimi jamiyatning ma'naviy hayotini belgilovchi asosiy omillardan biri bo'lib xizmat qilgan. Maktab va madrasalar aholining savodxonligini oshirish, diniy bilimlarni targ'ib qilish hamda ilmiy merosni avloddan avlodga yetkazishda muhim vazifalarni bajargan. Ushbu davrda ta'lim tizimi asosan diniy xarakterga ega bo'lsa-da, uning jamiyat madaniy rivojiga qo'shgan hissasi beqiyos bo'lgan. Shu bilan birga, XX asr boshlarida jadidchilik harakatining yuzaga kelishi ta'lim tizimida yangicha qarashlar va islohotlar zaruratini keltirib chiqargan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligida ta'lim tizimining asosini maktab va madrasalar tashkil etgan. Maktablar boshlang'ich ta'lim maskanlari sifatida faoliyat yuritib, ularda bolalarga savod chiqarish, Qur'on o'qish, yozish va hisoblashning dastlabki ko'nikmalari o'rgatilgan. Ta'lim jarayoni ko'proq diniy mazmunga ega bo'lib, axloqiy tarbiya masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Maktablar nafaqat bilim beruvchi muassasa, balki yosh avlodni milliy va diniy qadriyatlar ruhida tarbiyalovchi markaz vazifasini ham bajargan. Madrasalar esa o'rta va oliy ta'lim muassasalari sifatida amirlikning ilmiy va madaniy hayotida muhim o'rin egallagan. Buxoro shahri butun musulmon Sharqida yirik ilm-ma'rifat markazlaridan biri sifatida tanilgan. Mir Arab, Abdulazizxon, Ko'kaldosh va boshqa madrasalarda nafaqat diniy fanlar, balki mantiq, falsafa, tarix, adabiyot, matematika va astronomiya kabi fanlar ham o'qitilgan. Bu esa madrasalarning ilmiy tafakkur rivojidadagi

ahamiyatini yanada oshirgan. Madrasalarda faoliyat yuritgan mudarrislar jamiyatning eng bilimdon va hurmatli vakillari hisoblangan. Ular yoshlarni ilm olishga undab, diniy va dunyoviy bilimlarni uyg'unlashtirishga harakat qilganlar. Ta'lim jarayonida klassik sharq mutafakkirlarining asarlari keng o'rganilgan. Ayniqsa, Abu Ali ibn Sino, Abu Rayhon Beruniy, Imom al-Buxoriy, Bahouddin Naqshband kabi buyuk allomalarning ilmiy va ma'naviy merosi yoshlarga yetkazilgan.

Buxoro amirligidagi madrasalar nafaqat mahalliy talabalar, balki qo'shni hududlardan kelgan yoshlar uchun ham ilm maskani bo'lib xizmat qilgan. Bu holat Buxoroning xalqaro ilmiy markaz sifatidagi mavqeini mustahkamlagan. Turli hududlardan kelgan talabalar o'rtasidagi ilmiy va madaniy aloqalar mintaqadagi ma'rifiy taraqqiyotga ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlariga kelib, dunyoda yuz berayotgan siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar Buxoro amirligi ta'lim tizimiga ham ta'sir ko'rsata boshladi. An'anaviy maktab va madrasalarda o'qitish usullarining eskirib borayotgani, zamonaviy fanlarga yetarli e'tibor berilmayotgani ma'rifatparvar ziyolilar tomonidan tanqid qilindi. Natijada jadidchilik harakati shakllandi va yangi usul maktablari tashkil etila boshlandi. Jadid maktablarida ta'lim berishning ilg'or metodlari joriy qilinib, geografiya, tabiatshunoslik, tarix, matematika va chet tillari kabi fanlar o'qitila boshlandi. Bu esa yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish va zamonaviy bilimlarni egallashiga xizmat qildi. Jadid ma'rifatchilari ta'limni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili deb bilib, maktab va madrasalarni isloh qilish g'oyasini ilgari surdilar. An'anaviy madrasalar ham ma'naviy va madaniy hayotning muhim markazlari bo'lib qolaverdi. Ularda diniy bilimlar bilan bir qatorda adabiy muhit rivojlandi, qo'lyozmalar saqlandi, ilmiy munozaralar tashkil etildi. Ko'plab shoirlar, tarixchilar va olimlar aynan madrasa muhitida voyaga yetgan. Bu esa madrasalarning madaniy merosni asrash va rivojlantirishdagi rolini yaqqol namoyon etadi.

Buxoro amirligi ta'lim tizimi o'z davrining ijtimoiy ehtiyojlariga xizmat qilgan bo'lsa-da, XX asr boshlariga kelib zamon talablariga mos ravishda yangilanish zarurati paydo bo'ldi. Jadidchilik harakati ana shu ehtiyoj natijasida yuzaga kelib, milliy ma'rifat taraqqiyotining yangi bosqichini boshlab berdi. Maktab va madrasalar esa ushbu jarayonning markazida turib, jamiyatning ma'naviy va intellektual rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

Buxoro amirligida ta'lim muassasalari faoliyatining moliyaviy manbalarini asosan vaqf mulklari tashkil etgan. Vaqf yerlaridan olinadigan daromadlar madrasalar, maktablar, masjidlar va boshqa diniy-ma'rifiy muassasalarning faoliyatini ta'minlashga yo'naltirilgan. Ushbu tizim ta'lim maskanlarining uzoq muddat faoliyat yuritishiga imkon yaratgan. Ayrim yirik madrasalar o'z kutubxonalariga, talabalar uchun hujralarga va mudarrislar uchun maxsus xonalarga ega bo'lgan. Bu esa o'quv jarayonining samarali tashkil etilishiga xizmat qilgan.

Madrasalardagi kutubxonalar Buxoro amirligining ilmiy va madaniy taraqqiyotida alohida ahamiyat kasb etgan. Ularda fiqh, hadis, tafsir, mantiq, falsafa, tarix, adabiyot va tibbiyotga oid qo'lyozmalar saqlangan. Talabalar ushbu asarlar orqali nafaqat diniy bilimlarni, balki Sharq ilm-fanining yutuqlarini ham o'rganganlar. Qo'lyozmalarni ko'chirish va saqlash an'analari tufayli ko'plab noyob ilmiy meros namunalari keyingi avlodlarga yetib kelgan. Buxoro amirligida ayollar ta'limi ham ma'lum darajada mavjud bo'lgan. Qiz bolalar uchun otinoyilar tomonidan tashkil etilgan maktablarda Qur'on o'qish, yozish, axloq-odob qoidalarini va diniy bilimlar o'rgatilgan. Garchi bu ta'lim shakli erkaklar ta'limiga nisbatan cheklangan bo'lsa-da, jamiyatda ma'naviy tarbiya va oilaviy qadriyatlarni mustahkamlashda muhim rol o'ynagan. Ayrim ma'rifatparvar ziyolilar ayollar savodxonligini oshirish zarurligini ta'kidlab, bu borada ilg'or fikrlarni ilgari surganlar. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligida adabiy muhitning rivojlanishida ham maktab va madrasalarning hissasi katta bo'lgan. Talabalar mumtoz adabiyot namunalarini o'rganish jarayonida she'riyat va nasrga qiziqish bildirganlar. Alisher Navoiy, Abdurahmon Jomiy, Sa'diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy kabi mutafakkirlarning asarlari ta'lim jarayonining muhim qismi hisoblangan. Natijada madrasa muhitida ko'plab shoirlar, xattotlar va tarixnavislar yetishib chiqqan.

Madrasalar ilmiy munozaralar va fikr almashish markazi sifatida ham faoliyat yuritgan. Turli mavzulardagi bahs-munozaralar talabalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam bergan. Ayniqsa, fiqhiy masalalar, falsafiy qarashlar va adabiy asarlar yuzasidan olib borilgan ilmiy suhbatlar yoshlarning bilim darajasini oshirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Bunday ilmiy muhit Buxoroning musulmon Sharqidagi nufuzini yanada mustahkamlagan. XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi bilan siyosiy va iqtisodiy aloqalarning kengayishi natijasida amirlik hududiga yangi g'oyalar kirib kela boshladi. Bu holat ta'lim tizimida ham o'z aksini topdi. Jadid ma'rifatchilari eski usuldagi ta'limning ayrim kamchiliklarini ko'rsatib, zamonaviy fanlarni o'qitish zarurligini ilgari surdilar. Ular maktablarda darsliklar yaratish, o'quv dasturlarini yangilash va ta'lim sifatini oshirishga alohida e'tibor qaratdilar.

Jadidlarning faoliyati natijasida ta'lim tizimida milliy o'zlikni anglash, vatanparvarlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari kuchaya boshladi. Yangi usul maktablari yoshlarni zamonaviy hayotga tayyorlash, ularda tanqidiy fikrlash va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qildi. Bu esa keyinchalik Turkiston o'lkasidagi milliy uyg'onish jarayonlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Buxoro amirligidagi maktab va madrasalar nafaqat ta'lim beruvchi muassasalar, balki jamiyatning madaniy, ma'naviy va ilmiy taraqqiyotini ta'minlovchi markazlar sifatida faoliyat yuritgan. Ularning faoliyati natijasida ilm-ma'rifat an'analari saqlanib qolgan, madaniy meros

boyitilgan hamda keyingi davrlardagi ma'rifiy islohotlar uchun mustahkam zamin yaratilgan.

Xulosa

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Buxoro amirligining madaniy hayotida maktab va madrasalar muhim o'rin tutgan. Ular aholining savodxonligini oshirish, diniy va ma'naviy qadriyatlarni saqlash, ilm-fan rivojiga xizmat qilish kabi vazifalarni bajargan. Madrasalar ilmiy markaz sifatida ko'plab olim va mutafakkirlarni yetishtirib chiqargan bo'lsa, maktablar yosh avlodning boshlang'ich ta'lim olishini ta'minlagan. Jadidchilik harakati esa ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga xizmat qilib, milliy uyg'onish jarayonining muhim tarkibiy qismiga aylangan. Shunday qilib, maktab va madrasalar Buxoro amirligi madaniy hayotining ajralmas qismi sifatida tarixiy taraqqiyotda muhim rol o'ynagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov B. O'zbekiston xalqlari tarixi manbalari. – Toshkent: O'qituvchi, 2001.
2. Rajabov Q., Haydarov M. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Sharq, 2018.
3. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. – Toshkent: Sharq, 2000.
4. Norkulov N. Buxoro amirligi tarixi. – Toshkent: Fan, 2010.
5. Karimov Sh., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. – Toshkent: Sharq, 2017.
6. Jadidchilik harakati va milliy uyg'onish tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar to'plami. – Toshkent, 2020.